

Б. Сүйеркүл , Г. Дүйсен*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gulzadaduisen@mail.ru

РАБҒҰЗИДІҢ «АДАМ АТА – ХАУА АНА» ҚИССАСЫНДАҒЫ ТЕОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала ортағасырлық ғұлама Рабғұзидің «Адам ата – Хауа ана» қиссасындағы діни атаулардың прагматикалық ерекшеліктерін талдауға арналған. Шығармадағы теонимдер қолданылуы діни, тарихи және мифологиялық сипаттағы үлгілерге негізделген. Сонымен қатар, мақалада діни және мифтік антропонимдердің тілдегі мағынасы, қазіргі кездегі қолданысы қарастырылған. Мақала авторлары діни-мифологиялық сипаттағы кейіпкерлердің қиссадағы ақпаратты жеткізуде атқаратын рөлі маңызды екенін атап өтеді және өзара жақын теоним, мифоним, агионим, әулие және т.б. терминдердің мағынасына түсінік береді. Рабғұзи діни-мистикалық мазмұндағы мүдделерін көрсету үшін теонимдер мен мифтік кейіпкерлер есімін қиссаға арқау еткен. Шығармадағы теонимдер сол кезеңдегі тілдік ұжымның тарихын, этногенезін, өмір шындығы мен тұрмыс болмысын, тәжірибесін, салт-дәстүрін, наным-сенімін, шаруашылық мәдениеті мен дүниетанымын айғақтайды. Сондықтан кейіпкерлерді сипаттау, оқиғалар көрінісін және идеялық мазмұнын бейнелеу, теонимдердің ақпараттық негізін анықтау – автордың прагматикалық дйттемін, шығарма жанрының ерекшелігі мен сипатын айқындауға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты – теонимдерді рухани-моральдық құндылықтарды көрсететін күрделі менталды бірлік ретінде қарастыра отырып, мәдени-тілдік семантикасы арқылы кодқа салынған ақпаратты ашу. Қиссадағы теонимдер кешені этномәдени ақпаратқа бай мифтік-діни дүниетаныммен байланысты тілдік фактор ретінде қарастырылған. Олардың мазмұнында этномәдени сипаттың сақталуы мен жалғасуы мәдени архетиптердің тілдік бейнеде сақталған этнотаңбасы екенін көрсетеді. Зерттеу барысында жасалған діни-теориялық талдаулар нәтижесі теолингвистика саласында өзіндік қолданысын табады. Зерттеу нәтижелері этнолингвистиканың теориялық мәселелерін шешуге, принциптерін айқындауда өз деңгейінде үлес қосады.

Түйін сөздер: теоним, мифоним, агионим, пайғамбарлар, әулиелер.

B. Suiyerkul, G. Duisen*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: gulzadaduisen@mail.ru

Pragmatic features of theonyms in Rabguzi's Story «Adam ata – Haua ana»

This article is devoted to the study of the pragmatic features of religious names in Rabguzi's Story «Adam ata-Haua ana». The usage of theonyms in the work is based on examples of a religious, historical and mythological character. In addition, the article deals with the meaning and uses of religious and mythical antroponyms. The authors of the article emphasize the important role of religious and mythological characters, which make it possible to determine the main intention of Rabguzi in the transmission of information. They are explaining the meanings of terms that are similar in content: theonym, mythonym, agionim, saint, etc. Rabguzi used names of mythical characters to represent the religious and mystical interests. Theonyms reflect the history, ethnogenesis, realities of life and life, experience, customs, beliefs, economic culture and worldview of the ethnos of that period. Therefore, the description of the characters, the reflection of the picture of events and ideological content, the systematic study of theonyms allow us to reveal the nature and features of the genre of the work and the author's thoughts. The purpose of the study is to reveal information encoded in the cultural and linguistic semantics of theonyms, considering them as a complex mental unit expressing spiritual and moral values. Theonyms as a source of ethno-cultural information are reflected in the language as images-names of mythological and religious characters. Religious-theoretical conclusions will find its application in the field of theolinguistics. The results of the research contribute to the solution of theoretical problems, the definition of the principles of ethnolinguistics.

Key words: Theonym, Mythonym, Agionim, Prophets, Saints.

Б. Сүйеркул, Г. Дүйсен*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: gulzadaduisen@mail.ru

Прагматические особенности теонимов в хиссе Рабғузи «Адам ата – Хауа ана»

Данная статья посвящена анализу прагматических особенностей религиозных имен в хиссе Рабғузи «Адам ата – Хауа ана». Использование теонимов в произведении основано на примерах религиозного, исторического и мифологического характера. Кроме того, в статье рассматривается лингвистическое значение религиозно-мифических антропонимов и их современное употребление. Авторы статьи подчеркивают важную роль религиозных и мифологических персонажей, позволяющих определить основную интенцию Рабғузи в передаче информации и объясняющих значения близких по содержанию терминов: теоним, мифоним, агионим, святой и др. Рабғузи использует имена мифических персонажей для представления интересов религиозно-мистического содержания. Теонимы отражают историю, этногенез, реалии жизни и быта, опыт, обычаи, верования, культуру и мировоззрение этноса того периода. Поэтому описание героев, отражение картины событий и идейного содержания, систематическое исследование теонимов в хиссе позволяют раскрыть характер и особенности жанра произведения и мысли автора. Цель исследования – выявить информацию, закодированную в культурно-языковой семантике теонимов, рассматривая их как сложную ментальную единицу, выражающую духовно-нравственные ценности. Теонимы как источник этнокультурной информации отражаются в языке в качестве образов-имен мифологических и религиозных персонажей. В хиссе они рассматриваются как языковой фактор, связанный с мифико-религиозным мировоззрением, богатым этнокультурной информацией. Религиозно-теоретические выводы могут быть применены в области теолингвистики. Результаты исследовательской работы вносят свой вклад в решение теоретических проблем, определение принципов этнолингвистики.

Ключевые слова: теоним, мифоним, агионим, пророки, святые.

Кіріспе

Діни шығармалар, ұмытылған, ескі заманның туындылары болғандықтан, мифке ұқсас келетін тұстары да баршылық. Әсіресе, діни қиссадағы мифологиялық сипаттағы кейіпкерлер әлеуметтік, психологиялық, тарихи жаңалықтарымен ерекшеленеді. Ондағы кейіпкерлер табиғат құпияларын меңгерген күрделі бейнелер. Олардың сыры адам санасы жетпейтін бір құдіретте, сондықтан адамның қолынан келмейтін істерді істеп тастайды. Бұл өз кезегінде қиссадағы діни ұғымдар мен атауларды жинақтау және осы теонимдердің семантикасын жүйелі түрде зерттеуді талап етеді. Ғылыми айналымда құдай, әулие атаулары *теонимдер* деп танылады. Дін мен діни ұғым-түсініктерді теология ғылымы зерттейді.

Теонимдер – пайғамбарлар, әулиелер, аруақтар (киелі рухтар), ислам дінін уағыздаған шайық есімдері, халиф, олардың жақындарының ныспылары, әулиелер мен сахабалар, періштелер, олардың лақап, туынды аттары туралы ұғымдар мен категориялардан тұрады. Теонимдер – мифологиялық сананың үзігі мен аспектілерін де қамтитын этномәдени тілдік белгілер болғандықтан құпиялық сипатқа да ие. Халықтың санасында Исламға дейінгі дәуірде

орныққан ұғым болғандықтан тек Жаратушы есімдерін ғана емес, жалпы мифтік сипаттағы атаулардың барлығын да қамтиды.

Ғасырлар бойы ислам жолын ұстанған елдердің барлығы дерлік ислам дініне лайықтап ат қою дәстүрін жалғастырып отырған. Түркі тілдеріндегі кісі есімдерінің үлкен тобы – діни мазмұнды есімдер. Орта Азияға ислам дінінің келуі кісі есімдеріне мазмұндық, мағыналық тұрғыдан әсер етті. Түркі тілдеріндегі діни антропонимдердің барлығы тілдік өзгерістерге түсіп, көпшілігінің сыртқы формасы түркілік кейіп алған. Олай болса, қиссада қолданылған және қазіргі қолданыстағы антропонимдерді өзара салыстыра отырып этнолингвистикалық бағытта зерделеу, қисса мәтініне теолингвистикалық талдау жасап, діни сипаттағы кейіпкерлерді сипаттау арқылы оқиғалар көрінісін және идеялық мазмұнын бейнелеу міндеті – жұмыстың бағытын айқындайды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Шығармадағы ақпаратты беруде маңызды рөл атқаратын *теонимдер* – автордың дүниетанымын айқындайды. Зерттеудің мақсаты – осы теонимдердің ақпараттық негіздерін анықтау,

автордың шығарма идеясын жеткізудегі мәнін айқындау.

Қиссаның тілдік бірліктерінде таңбаланған рухани-танымдық ақпарат «теоним» ұғымы арқылы түйінделген. Сондықтан, Рабғұзидің «Адам ата – Хауа ана» қиссасындағы бірінші дәрежелі тірек сөз ретінде ұғынылатын, мағыналық реңктері анықталған, яғни бастапқы мазмұнын өзгертіп, контекстік мағыналық қасиетке ие болған «теоним» терминін қолдануды орынды деп таптық.

Қиссаның тілдік бірліктеріне талдау жасамас бұрын, шығарманың қай кезеңге тиесілі екендігін, ондағы мәтінді түзуші кейіпкерлердің қандай мақсатта қолданылғанын, автордың түпкі прагматикалық дйттемін анықтап алған жөн. Рабғұзидің «Адам ата – Хауа ана» қиссасы – XIV ғасырда діни бағытта жазылған әдеби мұра. Ортағасырлық тарихи-мәдени құндылықтар, қоршаған орта, діни және өзіндік көзқарас, адамға рухани мүмкіндіктерден туындайтын алуан түрлі ақпарат қиссада тілдік арналар арқылы берілген. Діни мазмұндағы шығарма арқылы ойын білдіруде автор исламдық дереккөздерге сүйенеді. Сондықтан автордың санасындағы мифологиялық сипаттағы кейіпкерлерді де діни руханиятпен тығыз байланысты қарастырамыз.

Рабғұзидің «Адам ата – Хауа ана» қиссасының мәтініне талдау жасау кезінде теонимдердің ролін анықтау үшін жалқы есімдерді теоним ұғымына жинақтауға болатынын зерттеу барысында жинақталған бай тілдік дәйектер көрсетіп отыр.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысында теолингвистика ілімінің принциптері мен жүйесінде теонимдік лексиканың өзіндік орны мен ерекшеліктерін айқындап алу үшін қазақ, орыс және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі теонимдер мен теолингвистика туралы теориялық тұжырымдарын басшылыққа алдық. Теонимдерді зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері Н.В. Подольская, В.И. Алексеев, А.Н. Суперанская, М. Мальсагова, М.Н. Зырянова т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Мақала тақырыбының ерекшелігіне байланысты сипаттама, саралау әдістерімен қатар этнолингвистикалық талдау әдістері де қолданылды.

Негізгі бөлім

Теонимдерді зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері көптеген ғалымдардың

еңбектерінде жан-жақты зерделенген. Н.В. Подольская «Словарь русской ономастической терминологии» деген еңбегінде теонимдерді жеке қарастыра отырып, оның себебін кез келген мифте, әсіресе, ертегілерде құдай атаулары кездеспейтінімен түсіндіреді. Теонимдер жалқы есімдер арасында ерекше категория құрайды дей келе ғалым: «Теолингвистика – Құдайға қатысты жалпы тілдік мәселелерді қарастыратын тіл білімінің саласы. Теолингвистикамен қатар ономастикада орныққан келесі термин – теоним, яғни грек тілінен аударғанда теос – Құдай, оним – атау. Кез келген пантеондағы Құдай есімдері» (Подольская, 1988: 131) және ономастиканың құрамында теолингвистикамен байланысы бар мифонимдерге: «Мифтердегі, эпопеялардағы, ертегілердегі, қиссалардағы кез келген ономастикалық кеңістік саласына қатысты атаулар» (Подольская, 1988: 124-125) деп анықтама берген.

Ал, В.И. Алексеев: «Теонимдердің ономастикалық тұрғыдан жеткіліксіз түсіндірілуі, ең алдымен, олардың көпшілігінің ең көне лексикалық қабаттарға жататындығына, әрі қолдану ортасы (pompina sacra) мұқият қорғалғандығына байланысты» (Алексеев, 2015: 11) деп, теонимдердің мифонимдерден айырмашылығы бар екенін айтады.

А.В. Суперанскаяның пікірінше: «Мифоним – шығарманың ономастикалық кеңістігінің өзіндік секторы. Оған адам, жануар, өсімдік, халық, географиялық және космографиялық объекті және шын мәнінде ешқашан болмаған басқа да нысандар атаулары жатады» (Суперанская, 1973: 180).

Тихоновтың сөздігінде: «Мифоним – сөз немесе сөз тіркесі ретінде, құдайдың немесе ойдан шығарылған кейіпкерлердің жалқы немесе жалпы есімі ретінде қолданылады. Мифологиялық сипаттағы кейіпкерлер ертегілерде, аңыздарда, мифтерде, батырлық дастандарда, шежірелерде, аңыздарда, әлемнің әртүрлі халықтарының, сондай-ақ христиандардың, мұсылмандардың және буддистердің теологиялық трактаттары мен қасиетті кітаптарында кездеседі. Мифонимияны зерттеуге зерттеу пәнінің өзіндік ерекшеліктері және шекараларының анық еместігі кедергі келтіреді» (Тихонов, 2008: 107) деп осы мифоним және теоним терминдерін нақты анықтаудағы қиындықтар атап көрсетілген.

М.И. Мальсагова: «Дін мен мифологияның арақатынасындағы өзекті мәселе – атаулардың жіктелуі. Діни лексиканы сипаттау жүйесі осының шешіміне байланысты» (Мальсагова, 2011:

10) – деп, соңында «Дін де, мифология да бір ағаштың екі тармағы, бір инвариантты тұлғаның модификациялары» (Мальсагова, 2011: 38) деген тұжырым жасайды. Нәтижесінде, зерттеуші теонимдер мен мифонимдердің ортақ шығу және қалыптасу тарихына сілтеме жасай отырып, олардың семантикасында шындыққа жатпайтын, ойдан шығарылған, о дүниемен байланысты барлық атауларды бір теонимдік топқа біріктіреді.

«Теоним» ұғымын танымдық тілдік бірліктердің бірі ретінде қарастырған М.Н. Зырянова: «Теоним көбінесе ұлттық және жеке сананың ерекшеліктерін ашуға, автордың жеке поэтикалық дискурсын зерттеуге мүмкіндік беретін тұжырымдама, семантикалық кешен» (Зырянова, 2010: 29) деген пікір айтады.

Теонимдердің басым бөлігінің лексикалық негізін агиоантропонимдер – әулиелер есімі құрайды. Ислам дінінде әулиелер жоққа шығарылмайды, қайта таза дін ұстанушылар, Алланың досы деп құрметтелінеді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Әулие» (араб тілінен аударғанда – желеп-жебеуші) – «ерекше діндарлығымен, дін жолына кіршіксіз берілгендігімен халық сеніміне ие болған қасиетті тұлға» (Ысқақов, Уәли, 2011: 515) деп анықтама берілген.

Энциклопедиялық анықтамалықта: «Әулие» – арабша «уали», көпше түрінде «аулия» – Алланың досы, Аллаға жақын тұрушы адам, Алланың қамқорлығындағы адам, Алланың мейірімі түскен адам, Алланың қалаулы адамы, керемет қасиетке ие, дін жолындағы адам деген мағына береді. Әулие – Алладан қорыққаны, дінге шынайы қызметі және мызғымас адалдығы арқылы Алланың ерекше нығметіне, халықтың аманатына ие болған, өлгеннен кейін де рухы биік болған адам», (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 94) деп сипатталған.

Қазақ ономаст ғалымы Б. Әбдуәлиұлы: «Агионим – сакралдылық категориясын сипаттайтын тұлға немесе нысандарды атауға қызмет ететін атаулар жиынтығы» (Әбдуәлиұлы, 2019: 27), – деп түсіндіреді.

Ономастикалық терминдердің қысқаша сөздігінде: «Агионим – қасиетті әулиенің есімі; ел ішінде «әулие» ұғымына ие болып, таралған есімдер» (Мәдиева, Иманбердиева, 2005: 172), – деген анықтама берілген.

В.И. Алексеев «Агионим» терминін былайша жіктейді: «Агионимдер өз ішінде қасиеттілік мағынасына ие ономастикалық алаң құрайтын бірнеше топқа бөлінеді: теонимдер, агиоантро-

понимдер (әулиелер есімі), агиотопонимдер (агиотопонимдермен немесе экклезионимдермен аталатын қала, ауыл, көше атаулары), эортонимдер (шіркеуге қатысты мерекелер атаулары), экклезионимдер (храмдар мен монастырь атаулары), иконимдер (икон атаулары) (Алексеев, 2014: 301).

Жоғарыда санамаланған ғалымдардың пікірлеріне және ғылыми әдебиеттердегі анықтамаларға сүйене отырып, мифтік сипаттағы кейіпкерлердің есімдерін – мифтік антропонимдер, ал киелі кітаптарда, діни мазмұндағы қиссаларда кездесетін есімдерді – діни антропонимдер деп алып, жалпы бұл атаулардың барлығын «теоним» терминімен атаған жөн деп таныдық.

Нәтижелері және талқылама

Рабғұзидің қиссасындағы діни лексиканы, оның ішінде теонимдерді және діни антропонимдерді лингвистикалық тұрғыдан жүйелегенде қиссадағы және қазіргі қолданыстағы кісі есімдерін, діни атауларды талдау үшін барынша қисса мәтініне жүгінеміз.

Ислам дінінде пайғамбарлар адами, кісілік қасиеттері барынша жетілген ізгі адамдар. Пайғамбарлар есімінің мұсылман ұғымындағы мәртебесі биік. Пайғамбарлар өз заманында да, тіпті одан кейін де үмметіне үлгілі, өнегелі болған жандар. Қиссаның «Хазірет Адамның жаратылуын Алланың қалауы» атты бөлімінде: «Уақыты келгенде құдай тағала асылдардың, асылы болған пайғамбарымыз Мұхаммедтің, бүкіл ізгілік атаулының негізі болған, кемеліне келіп толысқан нұрын құдірет қолымен жерден көтеріп алды. Ол нұрды неше мың жыл қасында тұрғызып қойды... Мұхаммедтің ол нұры пейіштерді жарқыратып, көздің жауын алып тұратын еді», (Сағындықұлы, 1997: 235) деп Мұхаммед пайғамбар туралы және оның нұры жайында баяндалады. Бұл жерде Рабғұзи, пайғамбардың ізгілік істерін шыраққа теңеп тұр. Пайғамбар өзінің тілегін ұмытып, адам игілігін ойлайтын жан болған.

Исламдық терминдер сөздігінде **Мұхаммед (Мухаммад)** пайғамбар туралы: «Ислам діні сенім негіздері бойынша адамзатқа жіберілген соңғы елші әрі пайғамбар. Оның соңғы пайғамбар әрі елші екендігіне сену – ислам дінінің тіректерінің бірі. Елшілігі мен пайғамбарлық миссиясын жоққа шығару ислам теологиясы бойынша күпірлік әрекет болып табылады. Сонымен қатар исламнан шығуына себеп бола-

ды» (Исахан, Муслимов және т.б., 2015: 236) делінген.

Қиссада Мухаммед, Нұр Мұхаммед, хазірет Мұстафа, Мұхаммед расул алла, Мұхаммед Мұстафа деген сипаттарда аталады. Негізі пайғамбардың бірнеше есімі бар, Мұхаммед есімі пайғамбардың ең белгілі есімі. Пайғамбардың барлық есімдері оның рухани және адамгершілік қасиеттерінің мағынасын береді. Зерттеушілер: «Кез келген саналы адам, ол тіпті діндар болмағанның өзінде, тек есімдерімен танысып-ақ пайғамбардың тұлғалық қасиеттерін білсе болады» (Игиликова, Сүйеркүл, 2018: 174), – дейді.

Мұхаммед есімі түркі тілдерінде жиі қолданылатын есім. Есімнің мазмұны мен мағынасына тоқталар болсақ, арабша мақтаулы деген мағынаны береді. Мұхамедияр, Махмұт, Махамбет, Мұқамбетғали, Мұқамбетбай, Мұқамбетбек, Мұқамбетқожа Мұхаммед, Мұхамедханафия, Мұқамбеткәрім, Мұқағали, Айтмұхаммед, Мұқамбетназар, Бекмұхаммед Мұқаш, Мамай, Мәмет, Мұқатай, Мұқай, Мұқыш, Мұқан және т.б түрде біріккен тұлғалы есімдердің құрамында кездеседі. Бұл есімдердің барлығының мағынасы арабшадан аударғанда мақтауға лайық істері көп деген мағынаны білдіреді.

Қиссада аты аталған пайғамбардың бірі – **Ыдырыс** (Идрис). Ыдырыс ислам аңызындағы Ілияс пен Қадыр іспетті «мәңгі тірі» кейіпкерлердің бірі. Әртүрлі дереккөздер бойынша пайғамбар әрі сопы болған деген ақпарат бар. Өте тақуа жан болғандықтан Алла оны көкке алып кеткен. Ажал періштесін айналып өтіп жұмаққа енген, Аллаға адал болғаны үшін сол жұмақта қиямет қайымға дейін қалдырылған.

Қиссада *Ідіріс 'алайһи с-салам* деп кездеседі. Ыдырыс – араб тілінен аударғандағы мағынасы ынталы, білім алушы, талаптанушы. Бүгінгі күні бұл есім Едірес түрінде қолданылады.

Қиссадағы *Ибраһим 'алайһи с-салам* деп аталатын пайғамбар Авраам, Ыбырайым атымен белгілі. **Ибраһим** – көне еврей тілінен келген Авраам есімінің айтылу түрі. Ыбырайымның өмірі және отбасы жайында Құранда толығырақ түсіндіріледі. Оның Меккедегі Қағбаны салғандығы (қажылыққа барып тәу ету осы пайғамбардан басталады), Құдайға шын берілген адам ретінде ұлы Исмаилді Алла жолында құрбан етпекші болған оқиғасы (адамды құрбандық етуді тыю осы пайғамбардан басталады), құрбандық шалу рәсімі (құрбандыққа мал шалу осы пайғамбардан басталады) туралы оқиғалар баяндалған. Ел ағасы, Аллаға мойсұнушы де-

ген мағына береді. Бұл есім түркі тілдерінің барлығында кездеседі. Ибраһим, Ибрагим, Ибраһим, Ыбырай, Ыбырайым, Ыбрай, Ыбыкен, Ыбыраш, Ибрәкім, Ыбыш секілді түрлі фонетикалық өзгерістерге ұшыраған аллофондары бар.

Мұса – Құранда ең көп аталған тұлға. Құранда тұңғыш шариғат заңдарын жасаушы пайғамбар ретінде дәріптеледі. Алла Тағала онымен тікелей сөйлескен. Төрт қасиетті кітаптың бірі Тәурат Мұса пайғамбарға жіберілген.

Қиссада *Мұса 'алайһи с-салам* деп аталады. Есімнің мағынасы көне еврей тілінен (Моисей) аударғанда судан табылушы деген мағына береді. Рабғүзидің қиссасында айтылған Мұсаның судан шығарып алынғаны туралы аңызға қатысты осы пайғамбарға берілген есім. Бұл пайғамбардың есімі де Жаяу Мұса, Мұсажан, Мұсабай, Мұсабек, Мұсахан, Мұсатай, Мұсағали сияқты біріккен тұлғалы есімдер ретінде қазірде кеңінен қолданылады.

Құран Кәрімде он бес сүренің тоқсан үш аятында **Иса** пайғамбардың есімі аталған (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 212). Оның Мәриямның баласы екені және оған қасиетті төрт кітаптың бірі Інжіл түсірілгені, соңғы пайғамбардың келетіні жайлы Алланың оған хабар айтқаны жазылған.

Қиссада *'Айса 'алайһи с-салам* деп аталған. Көне еврей тілінде құтқарушы деген мағынасы бар. Айса, Ғайса, Иусус Христос ретінде белгілі есім. Бұл есім түркі халықтарында да кездеседі. Арабша кірме сөздердегі ғ//ө заңдылығына сәйкес Ғайса, Айса, Ғайсын формалары да ұшырасады. Біріккен тұлғалы есімдер құрамында Исахан, Исатай, Исабек, Исаділ, Исахмет, Исажан, Исағали, Исалы, Исабай формалары қолданылады.

Алла Тағала оған төрт кітаптың бірі Забур түсірілген **Дәуіт** пайғамбар. Забурды әсем дауысымен оқығанда төңірек түгел үн қосып, тыңдаушылар тебіреніп кететін еді деп дәріптеледі (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 138).

Қиссада *Дәуіт 'алайһи с-салам* деп есімі алты рет аталады. Көне еврей тіліндегі сүйікті деген мағынаны білдіреді. Қазір біріккен тұлғалы есім ретінде Дәуітәлі есімі қолданылады.

Сүлеймен – Исраил пайғамбары. Алла Тағала оған пайғамбарлық та, патшалық та берген. Әкесі Дәуіт қаза болған жылы, 12 жасында таққа отырған. Дау-дамайда әкесінің қасында жүріп, әділ үкім айтуға үйренген. Көп ұзамай пайғамбарлық қонған (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 148-149). Сүлеймен пайғамбар Дәуіттің ұлы.

Қиссада Сүлеймен 'алайһи с-салам деп кездеседі. Рабғұзидің қиссасында Сүлеймен пайғамбардың даңқ пен ілімнің иесі болып, жан-жануарлардың, тірі жәндіктердің тілін білгендігі айтылады. Бұл пайғамбар жануарлар әлеміне де билік жүргізіп, жындар да оған бағынып қызмет жасаған. Сүлеймен пайғамбар аса кішіпейіл, әділетті, тақуа, ақыл-парасатты адам болғандығы айтылады.

Шоломох (Соломон) сөзі көне еврей тілінде бейбіт, қорғалған деген мағына береді. Қазір де барлық түркі халықтарында белсенді түрде қолданылатын есім. Сүлеймен Бақырғани сынды түркілерге ортақ ортағасырлық философия өкілі бар. Қысқартылып айтылу түрлері – Сүлейке, Сүлей.

Енді қиссадағы басты кейіпкер, адамзаттың арғы атасы – Адам ата туралы дерек бере кетейік.

Адам ата – Адамзаттың атасы. Алла Тағала оны топырақтан жаратқан, қас таза рух үрлеп енгізіп жан бітірген. Жер бетіне иелік етіп Құдіреттің күшін, Алланың бірлігін дәріптеу үшін жер бетіне жіберілген ең алғашқы пайғамбар. Адам жаратылған топырақ жердің беткі қабатынан алынғандықтан «Ә'дәм» (жер қабығынан алынған) деп аталған. Бұл сөз тіліміздің өзіндік заңдылығына сай өзгеріп, «Адам» түрінде қолданысқа енген. «Адам» делінетін алғашқы ақылды жан иесі ескі киелі кітаптарда адамаһтан, яғни «adamah» – қазақшалағанда «топырақтан» жаратылды деп келеді. «Адам» сөзі ежелден есімдік ретінде жалпы адам баласының нәсілдік ұғымы ретінде айтылып келе жатыр. Сонда бүгінгі өркениетке өң берген «адамзат» дегеніміздің өзі этимологиясы жағынан «топырақзат» болып шығады (Қалназаров, 2020). Құранда былай баяндалған: «Расында адамды бейнеленген қара балшықтың сыңғырлаған құрғанынан жараттық» (Құран Кәрім, «һижір» сүресі, 15:26). Сонымен, Адам топырақ текті, олай болса, жердің перзенті іспетті, жердің өнімі десек те болады.

Қиссаның «Хазірет Адам 'алайһи с-саламның жаратылу тарихы» бөлімінде Алла, Адамды жаратарда: (Періштелер): *«Ей, Алла, адамды жаратуыңыздың себебі не? Егер күнә, асылықтар үшін болса, оны Бини ал-жан жасайды. Тағат-ғибадатты біз жасаймыз»* (Сағындықұлы, 1997: 235), – дейді. Бұл үзіндіде баяндалғандай, Адамға дейін жаратылғандардың теріс қылық жасағанын, оларды тура жолға салу үшін пайғамбар жіберілмегенін байқаймыз.

Қиссада *Адам 'алайһи с-салам, Хазірет Адам, Адам, Адам сафид, Адам ата* деген си-

патта аталады. Қиссаның «Хазірет Адамның жаратылу тарихы» бөлімінен алынған мына үзіндіде: «Хазірет Алладан хабар келді: «Жер жүзіне арнап бір халифа (орынбасар) жаратамын. Барлық жаратылғандардан оны асыл етемін» (Сағындықұлы, 1997: 236) – деп баяндалады. Адам баласының жаратылу мақсаты, халифа деген атқа лайықты болуының басты шарты – ілімді меңгеріп, пайдасына жаратуы. Ол сол ілімімен барлық жаратылыстардан үстем болады. Бұған «Шүбасыз, Біз адам баласын ең көркем, ең керемет бейнеде жараттық» (Құран Кәрім, «Тин» сүресі, 4: 596), – деген Құран аяты дәйек болса керек. Қанша десек те, Адамның дәрежесі періштелерден үстем. Мұның себебі, ол Алланың есімдерінің ақиқатын түсінеді және біледі. Адам баласының өзінің жаратылу хикметін, мақсатын ұмытпауын және рухани жаңарып тұруын ұқтырса керек.

Қиссадағы төрт үлкен періштенің өзіне тән ерекшеліктері бар. Олар – кез келген бейнеге ене алатын, нұрдан жаратылған рухани болмыс. Алланың әміріне қарсы шықпайтын көкте, жерде, ғарышта өз міндеттерін атқаратын бейнелер болып сипатталған. Періштелердің есімдерін қолдана отырып, Рабғұзи шығармасына ерекше сипат үстейді. Олардың іс-әрекеттері адамның қолынан келетін нәрсе емес. Олар адам санасы жете бермейтін, қиял-ғажайып оқиғаларға айналдырып, мүмкін емес істерді істеп тастайды. Бірақ осы істерінің тәрбиелік мәні зор. Қиссада бірнеше періште есімдері қатар кездесетін тұстары бар. Оны «Жер бетінен топырақ алу тарихы» бөлімінде көреміз: «(Алла) Жәбірейілге әмір етті: «Біздің жақсы лебіз, махаббатымыз, мейірімділік, қайырымдылығымыз желінен самал әкел». Исрафилге: «Сен пәк рахметіміз суынан су әкел». Мекайілге: «Сен бәле мен апат көрігінен от әкел», – деді (Сағындықұлы, 1997: 240).

Алла Тағала періштелердің әрқайсысына әр түрлі қызмет тағайындаған. Жибрил (Жебірейіл) – хабаршы, Микол (Мікәйіл) – дүлей күштердің иесі, Азраил (Әзірейіл) – жан алушы, Исрафил (Ысрапыл) – ақырет күнінде керней шалушы (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 89). Бұл періштелер Құранда «әл-мұқараббун» делінеді. Алланың бас періштелері деген ұғымды білдіреді.

Жебірейіл (Джибрил, Жибрил, Жәбірейіл, Жабрил) – Исламда маңызды періштелердің бірі болып саналады. Ол Құран Кәрімде Мұхаммедтің жебеушісі, оны дінсіздерден қорғаушы ретінде

белгілі (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 167). Бұл періштенің Құранда «Рух» және «Әр-Рух әл-әмин» (Құран Кәрім, «Бақара» сүресі, «Нахыл» сүресі, 87:102) деген де аты бар. Негізгі міндеті – Алла Тағаланың түсірген уахилерін пайғамбарларына жеткізу. Жәбірейіл періштенің болмысы жайында мәлімет Пайғамбардың хадистерінен белгілі.

Қиссада *Жебірейіл, Жебірейіл алайһи с-салам* деп қолданылған. Түркі тілдерінде Жебірейіл, Жабырайыл, Жәбірәйіл, Жәбірайыл, Жебрейіл секілді көптеген фонетикалық варианттары кездеседі. Н. Оңдасынов «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігінде» аталмыш періште жайлы діни уағыз бойынша Аллаға ең жағымды 4 періштенің бірі (Оңдасынов, 2010: 62) дей келе, тіліміздегі жәбір, зәбір сөздерін де осы сөзбен төркіндес деп көрсетеді.

Мікәйіл (Микәйіл, Мекайіл, Мекаил, Михаил, Микол) – төрт ұлы періштенің бірі. Алланың қалауымен бұлт әкеледі, планеталарды қозғалысқа келтіреді, т.б. табиғи құбылыстарға жауапты, яғни, табиғат заңдылықтарын бақылайтын періште. Бұл періштенің аты «басты, негізгі» деген мағынаны білдіреді. Құранда Жебірейіл мен Мікәйіл періштелер бірнеше аяттарда аталады: «(Мұхаммед (ғ.с.) оларға) айт: «Кім Аллаға, періштелеріне, елшілеріне, сондай-ақ Жебрейіл, Мікәйілге (ғ.с.) дұшпан болса, әлбетте Алла (Т.) кәпірлерге дұшпан» (Құран Кәрім, «Бақара» сүресі, 97-98) деген аят бар.

Қиссада *Мекайіл, Хазірет Мекайіл, Мекайіл 'алайһи с-салам* деп кездеседі. Мекайіл арап тілінен аударғанда адамға ырыздық жеткізуші, несібе таратушы деген мағынаны білдіреді. Михаил түріндегі қолданысы славян тілдерінде көбірек ұшырасады.

Исрафил (Исрафыл, Ысрапыл) – Аллаға жақын төрт періштенің бірі. Қияметтің келетінін хабарлаушы періштенің аты. Н. Оңдасынов «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігінде»: Ысырапыл – діни мұсылмандардың ұғымында ақырзаманның болғанын керней тартып хабарлаушының және қатты сұрапыл дауылмен өлген адамдарды қайта тірілтетін періштенің аты (Оңдасынов, 2010: 20). Исрафил араб тілінде жауынгер, күрескер деген мағынаны береді. Сұрапыл (ауыс. керемет, қырғын, тажал, жантүршігерлік, ойран-топыр) сөзі Ысырапыл сөзімен бір түбірлес және мағыналас.

Қиссада: *Исрафил, Исрафил 'алайһи с-салам* деп аталады.

Әзірейіл – тіршілік атаулының жанын алушы ажал періштесі. Ажал жеткен кезде қырық күн

мерзім ішінде адамның жаны денесінен бөлініп шығуға тиіс. Адамдар бастапқыда өз жанынан айрылғысы келмей, қарсылық көрсетуі мүмкін. Әзірейілге жиі-жиі Алладан көмек сұрауға тура келеді. Дінге сенушілердің жаны денесінен байыппен қиналмай шығады, ал дінге сенбеушілердің жаны кеудесінен шыққан кезде қатты қиналады. Құранда қайтыс болған адамдардың кеудесінен жаны үзіп алынатындығы туралы ишара бар.

Қиссада: *Әзірейіл, Хазірет Әзірейіл, Әзірейіл алайһи с-салам, Қабиз ал-аруах* сипаттарында қолданыс тапқан. Неліктен Әзірейіл періште Мәләк әл-Мәут (Өлім періштесі) болып таңдалғанын қиссадан іздеп көрейік.

Қиссаның «Жер бетінен топырақ алу тарихы» бөліміндегі Адамды жаратар алдында Алла періштелерін жердің әр тұсынан топырақ әкелуге жұмсайды. Жер оларға қарсылық көрсетеді. Жебірейіл де, Мікәйіл мен Ысрапыл да жерден бір уыс топырақ алып келе алмайды. Бұл шаруаны Әзірейіл ғана атқара алған. Сондықтан жан алғыш, ажал періштесі болып тағайындалған.

Хауа ана – адамзаттың анасы, Адам атаның зайыбы. Құран Кәрім аңыздарында мағынасы «тірі» деп аударылған және оған дәйек ретінде Адам атадан, яғни, тірі адамнан жаратылғандығымен байланыстырады. Алла Тағала жаратқан алғашқы әйел болғандықтан өмірдің бастаушысы деп танымыз.

Қиссада *Хауа, Хазірет Хауа, Мама Хауа* деген сипатта аталады. Қиссаның «Хазірет Адамның жанды денесінен хазірет Хауаны жаратқанының баяны» бөлімінде: «Әлқисса, Хауа өзінен жаратылғаны үшін Адамның көңіліне мейірім, махаббат түсті. Хазірет Хауа теңдесі жоқ асқан сұлу еді. Ондағы көрік пен әдемілік бірде-бір мақұлқатта жоқ болатын. Құдай тағала адамға тән сұлулықты жүз бөлікке бөлді. Оның тоқсан тоғызын Хауаға берді. Қалған бір бөлікті тағы жүз бөлікке бөлді. Тоқсан тоғызын Хазірет Жүсіпке берді. Одан қалған бір бөлікті және жүз бөлікке бөлді. Тоқсан тоғызын Мұхаммед 'алайһи с-саламға, Хадича Кабриге, Фатимаға және Зуһраға берді. Ең соңғы бір бөлікті бүкіл ғаламға берді» (Сағындықұлы, 1997: 256) деп Хауа ананың көркінен сөз етілген. Адам оған ерекше ынтызар болып, мейірімі түседі, махаббаты оянады.

Хауа есімін иеленген танымал адамдар көп. Бұл есімде терең мағына жасырылған. Ол мағына ауамен байланысты. Жан денеге деммен (ауамен) кіреді. Ауа сөзі есім ретінде қолданылмаса да тілімізде «ауа» ұғымы бар. Арабша кірме

сөздердегі ғ/ø заңдылығына сәйкес «ауа» жалпы есімі «дем» ұғымымен қатысты. Адам оттегісіз / ауасыз үш минуттан артыққа шыдай алмай демі таусылады. Иврит тілінде «hava» түбірі «өмір беретін» дегенді білдіреді. Яғни, Хауа (Хава, Ева) есімі адам баласының өмірімен, өмірінің жалғасымен тікелей байланысты.

Жоғарыдағы үзіндіде келтірілген *Жүсіп* пайғамбарға тоқтала кетейік. Жүсіп пайғамбардың өмірі жайлы Құран Кәрімдегі «Юсуф» сүресінде айтылған (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 179). Сүреде Жүсіптің басынан өткен қиыншылықтары, бауырларымен арасында болған оқиғалар жайлы баяндалады. Жүсіп пайғамбардың сұлулығы жайында Рабғұзидің «Қиссасу-л-Әнбиясынан» білеміз. «Есімдердің мағынасы көптеген жағдайларда пайғамбарлардың қасиеттерімен немесе олардың өміріндегі оқиғалармен байланысты. Мысалы, «Юсуф» есімі «өте әдемі» дегенді білдіреді, шынымен де Жүсіп пайғамбардың сұлулығы періштенің сұлулығымен салыстырылатын» (Исмаилов, 1991: 34).

Қиссада *Жүсіп 'алайһи с-салам, Жүсіп садик аллаһ* деп аталған. Юсуф – ер адамға берілетін есім. Түркілерде, жалпы мұсылман елдерінде кең таралған есім. Көне еврей тіліндегі Иосиф – әдемі, жақсы мағынасын беретін сөз. Қазір Жүсіпақын, Жүсіпбек, Жүсіпқан, Жүсіпбай, Жүсіпқожа, Жүсіпқали, Жүсіпжан сияқты біріккен тұлғалы есімдердің құрамында кездеседі.

Хадиша – Мұхаммед пайғамбардың бірінші әйелі. Мұсылман әлеміндегі құрметті ана. Хадиша құрайыштардың абд әлузза руынан шыққан, сауда-саттық ісімен айналысқан, дәулетті, құрметті адам болған. Ол кіре тарту жұмысын басқару үшін Мұхаммедті қызметке алады. 40 жасында Хадиша 25 жастағы Мұхаммедке тұрмысқа шығады. Хадиша ана Мұхаммед пайғамбардың тұңғыш уахидан кейінгі қорқынышы мен алаңын жеңуіне қолдау көрсетіп, сенім білдірді, оның Пайғамбарлығына бірден күмәнсіз сеніп, демеу болған. Хадиша ана жұбайына деген сүйіспеншілігімен, жүрегінің нәзіктігімен, жанқиярлығымен, аналық мейірімімен, иман қуатымен, адалдығымен Мұхаммед пайғамбардың үлкен демеушісі, сүйенішіне айналған (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 514).

Қиссада *Хадича Кабри* ретінде кездеседі. Арабша Хадиша «алғашқы», «ерте туған, шала туған» деген мағынадағы мұсылман қыздарына берілетін есім. Бұл есімнің Қадиша, Балқадиша (ақылды Қадиша) деген түрі жиі кездеседі.

Фатима (Бибі Бәтима) – мұсылман әлемі ерекше қадір тұтатын әйел. Мұхаммед пайғамбардың Хадиша анадан туған қызы, Өзірет Әлидің әйелі, Хасан мен Хұсайннің анасы. Пайғамбар дүниеден өткеннен кейін саяси оқиғаларға белсене араласып, қауым өмірінде елеулі рөл атқарған. Мұсылмандар арасында Фатиманың дүниеге келуі, өміріндегі оқиғалар мен көрсеткен кереметтері жайлы көптеген аңыздар таралған. Дәстүрлі қазақ қоғамында Бибі Бәтима ананы аналардың пірі, дертке шипагер ретінде тану қалыптасқан (Аяған, Ибрагимов және т.б., 2010: 500).

Қиссада *Фатима* деп қолданылған. Фатима – арабша мағынасы «емшек сүтінен айырған қыз, ер жетіп, өскен қыз» деген мағына береді. Фатима есімінің өзгерген түрі – Батима, Бәтима түрінде кең қолданылады.

Зухра. Қиссада Зухра есімі жоғарыдағы берілген үзіндіде кездеседі. Көптеген түркі тілдерінде қолданып жүрген «Зухра» астрономияда шолпан жұлдызының арабша баламасы. Зәуре – араб тілінде жарқыраған деген мағынаны береді. Дыбыстық өзгеріске түскен түрлері – Зура, Зухра.

Әбіл мен Қабыл – Адам атаның екі ұлы жайлы қиссада баяндалған.

Қабыл – Адам ата мен Хауа ананың ұлы, малшы болған. Қиссада қызғаншақ, опасыз ретінде сипатталады. Жердегі алғашқы кісі өлтіруші, өзінің бауыры Әбілді өлтіргендігі жайлы баяндалады. Әбілдің өлімінің себебі Қабылдың қызғанышы. Қиссадағы оқиға желісі бойынша, егінші бауыры Әбілге айттырылған өзінің егізіне қосылғысы келеді. Алланың бұйрығы бойынша ағалы-қарындастың үйленуіне тыйым салынған. Мұны қабылдай алмаған Қабыл Әбілді өлтіреді. Жер бетіндегі ең алғашқы кісі өлтіруші ретінде жазылады. Қабыл қарғадан көргенін істеп, жерді қазып Әбілді көмеді. Қабыл ең бірінші адам өлтіргендіктен, жазықсыз өлген кісілердің барлығын өлтірген есебінде қияметке дейін күнәлі болады. Қабыл кісі өлтіріп күнәға батқандықтан, ұрпақ жалғастыратын мұрагер бола алмағаны айтылады.

Қиссада Қабыл есімі қырық бір рет қолданылған. «Қабыл» Еврей сөзі, мағынасы қызғаныш дегенді білдіреді. Қазірде біріккен тұлғалы есім Жанғабыл есімінде кездеседі, бірақ бұл Қабыл қабыл алушы, келешек, болашақ мағынасындағы араб сөзі.

Әбіл – қисса кейіпкерлерінен жердегі алғашқы шейіт ретінде танылады. Қиссада жоға-

рыдағы айтылған оқиғаға қатысты отыз төрт рет аты аталған. Әбіл арабша әбу – әке деген мағынаны береді. Қазақ қоғамында Абылғазы, Әбділмәмбет, Әбілмансұр, Әбілсай, Абылай, Әбілқайыр түрінде біріккен тұлғалы есімдер құрамынан көреміз.

Қиссада Алла тағаланың Әбілден де ізгі, ақылды және саналы перзент сыйлайтыны жайлы айтылған. Адам атаның Әбілге деген сүйіспеншілігі өте үлкен еді. Қаза болғанына қайғырып, жоқтау айтып, жылап жүретін. «Шиш 'алайһи с-салам туылуының баяны» бөлімінде: «*Хауа ана он тоғыз мәрте ұл мен қызды егіз туды. Шишті (ғ.с.) жалғыз туды*» (Сағындықұлы, 1997: 278) – деген үзіндіде осы пайғамбар жайлы мәлімет аламыз. Ол туралы Құранда айтылмаған, ал Рабғұзидің «Қиссасу-л-Әнбиясында» маңызды рөл атқаратын пайғамбардың бірі.

Шис – Адам Атаның мұрагері. Кей деректерде Шиш, Шіш, Шис, Чис, Чиш, Шейш деп те аталады. Қиссада Шис атауының анлауыттағы ш~ч дыбыстық алмасуға түскен. Адам Атаның ұрпағы 200 жыл пайғамбарлық еткен осы үшінші ұлынан тараған. Қисса бойынша, Шиш Қабыл Әбілден кейін Адам атаның зайыбы Хаудан туған. Қиссада әкесі Адам атаға жеткен өсиет негізінде пайғамбар болып, балаларын иманды етіп тәрбиелеген деген дерек бар.

Қиссада: *Шиш 'алайһи с-салам* деп аталған. «Шиш туылуының баяны» бөлімінде Жебірейіл: «Ей, Шиш! Сенің маңдайыңда Нұр Мұхаммед Мұстафа бар. Оны ықтияттап сақта. Қамқорлық жаса, көп құрмет көрсет», – деп уәде хат жаздырады (Сағындықұлы, 1997: 278). Шиш «*Алланың білгірі*» деген сөз. Алланың хикметін өзгелерден көп біледі деген мағына береді.

Араб негізді Шис есімі кейін түркі тіліне бейімделіп Іш болған. Оған жалғанатын «бек» пен «бай» секілді тілдік антропонимдік сөздермен қоса Ішпекбай күрделі кісі есімі құрамынан көреміз.

Қиссадағы мифтік антропонимдер туралы қысқаша мәлімет беріп өтейік.

Қиссадағы оқиға бойынша, Алла, Адамды топырақтан жаратқаннан кейін барлық жаратылғанға өзінің орынбасарын көрсетеді. Періштелер мен жындар жиналып, адамды тамашалайды. Сол кезде Ібіліс адамның мұрнынан кіріп, оның бүкіл денесін аралап шығады.

Ібіліс – діни шайтан. Шайтан – жын топтарының өте тәкәппар, зияндыларынан. Шайтан «алыстатылған», «шектен шыққан» деген мағынаны білдіретін жынға байланысты айтылған

сипат. Олардың иман келтіргендерін «жын», имансыздары шайтан деп аталады. Имансыздар – Ібілістің қатарында. Құранда жиі-жиі Ібіліс пен Шайтан бірінің орнын бірі алмастырып отырады. Ібіліс – Адам атаға сәжде жасаудан бас тартқан жындардың атасы. Алла адамды жасап болған соң періштелерге: «адамға тәжім етіндер», – дейді. Қиссаның «Әзәзілдің шайтан болуының баяны» бөлімінде: «Ей, Алла, мені оттан, оны балшықтан жаратып едің. Мен одан артығырақпын. Не үшін оған сәжде етіп мойынсұнуым керек. Менің одан айырмашылығым бар» (Сағындықұлы, 1997: 253) деп Ібіліс құдайға бағынбайды. Сонысы үшін жазаға ұшырайды. Ібіліс бұдан кейін адамдарды алдау жолына түседі.

Қиссада «Ібіліс» атауының «Ж» және «Т» дыбыстарымен келетін нұсқасы (*Жиблис, Тиблис*) кездеседі. Бұл жайында «Жын әулетінің оқиғасы» бөлімінде баяндалады: «Құдай Тағала тозақтың ішінде екі түрлі халық жаратты. Бірі – арыстан тәрізді, аты – Жиблис еді, бірі – бөрі тәрізді, аты – Тиблис еді (Сағындықұлы, 1997: 233).

Қиссада *Ібіліс 'алайһи л-ла'на* деп аталған. Діни қиссадағы қызметі адамдарды Алланың жолынан тайдырып, күнәға батыру.

Ібіліс сөзі – албасты сөзімен мағынасы жағынан өте тығыз байланысты. Ібілістің > ілбріс > илбарыс > ыбылыс > элбэрс > илбис > ірбіс > ала парыс > ал барыс т.б. түрлері ұшырасады (Тұрышев, 2005: 23-24). Яғни, діни мифология дәрежесіне дейін көтерілген аңның аты.

Екінші аты **Әзәзіл**, арабша – азғырушы, арбаушы деген мағынаны береді. Кейбір адамдардың жауыздыққа бейім тұратынын (Әзәзілдің ісі) азғырылған, арбалған деп түсіндіріледі (Бопайұлы, Керімбай және т.б., 2015:193-194).

Қорытынды

Ойымызды қорытындылай келе, біріншіден, қиссадағы теонимдердің қолданылу аясы өте кең екенін байқадық, екіншіден, мифтік және діни антропонимдер сол ортаға қатысты кез келген ұғымды білдіруге дайын тілдік таңба екендігін аңғардық. Діни қиссаның сюжеті Құран Кәрімнен алынғандықтан қиссадағы оқиға желісінің Құран хикаяларымен байланысты екенін мысалдармен дәйектеуге тырыстық. Әлі күнге дейін осы образдардың, теонимдердің өміршеңдігі олардың әр мұсылманның жүрегінің төрінен орын алғаны болса керек.

Жалпы, бұл қиссаның мақсаты – бұқараның, жалпы көпшіліктің діни сауатын ашу болғандығын кез келген оқырман бірден аңғарары сөзсіз. Шығармадағы діни-исламдық көзқарастар түркі мәдениетіндегі сопылық/суфизм бағдарын айқындайды. Діни идеологиялық мақсатқа сай қоғамдық санаға ықпал ету үшін теонимдерді белсенді түрде қолдану – автордың оқырманмен тығыз қарым-қатынас жасауға талпынуымен байланысты деген ой түйеміз.

Тағы да бір айта кететін жайт, Рағғүзидің тілдік санасындағы діни және мифологиялық үлгілерге негізделген кейіпкерлердің басым көпшілігі теологиялық сипатта. Қиссадағы

антропонимдердің шығу тегі жағынан көне еврей тілі, араб тілінің бірліктері. Діни мазмұнды есімдердің шығу тегі көне еврей тілі, араб тілінің элементі десек те, түркілік антропонимжасам жүйесінің заңдарына бағынып, жаңаша сипатқа ие болған. Қазіргі қолданыстағы түркі халықтарында кең тараған ортақ антропонимдердің өзіндік белгілері қалыптасып, түркілік сипатын сақтап қалды деп сеніммен айта аламыз. Сондықтан оларды түркілік есімдер деп тануымызға толық мүмкіндігіміз бар. Бүгінде кірме сөздерден құралған кісі есімдері түркі жұртын біріктіруші біртұтас рухани кеңістікке айналған.

Әдебиеттер

- Алексеев В. И. (2015) *Nomina sacra: философско-богословские обоснования теолингвистического подхода в ономастологии Божественного. Теологический дискурс и языковая картина мира*, 5 (716) 9-20. – URL: <http://www.vestnik-ms-lu.ru/Vest/Vest15-716zc.pdf>
- Алексеев В.И. (2014) Теолингвистические принципы в методике и теории исследования ономастики Божественного // *Язык и метод: русский язык в лингвистических исследованиях XXII века. Лингвистический анализ на грани методологического срыва: II Междун. науч. конф.*, 301-309. – URL: <https://www.ejournals.eu/Language-and-Method/2015/2015/> (дата обращения: 03. 10. 2022).
- Аяған Б., Ибрагимов Ж., Абдраманов Ж. (2010) *Ислам: энциклопедиялық анықтамалық*. – Алматы: Аруна.– 592 б. ISBN 9965-26-322-1 – URL: <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1109734>
- Бопайұлы Б., Керімбай С., Нәби Ә., Төлеген М. (2015) *Әлдиден эпосқа дейін: отбасы хрестоматиясы*. – Алматы: «Орхон» баспа үйі, 392 б. – URL: <https://www.bookcity.kz/products/ldiden-epos-a-deyin-otbasy-khrestomatiyasy-9786018054358/>
- Әбдуәліұлы Б. (2019) *Теолингвистика және фольклорлық теонимдердің лингвистикалық мәселелері. «Әдеби-рухани мұра: мәдениетаралық коммуникация контексінде»: фольклортанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор А.Ш. Пангереевтің 60 жасқа толуына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. «Жұбанов университеті» баспасы, Ақтөбе, 26-29 бб.* – URL: <http://zhubanov.edu.kz/media-files/kz/gylym-men-innovaciyalar/aomu-gylymi-basylymdary/January-25-2019.pdf>
- Зырянова М. Н. (2010) Особенности реализации концепта «творец» в идиостиле Пригова // *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 6, 29-33. – URL: <https://vestnik.tspu.edu.ru/archive.html?year=2010&issue=6>
- Игиликова С.И., Сүйеркүл Б.М. (2018) Қазақ ономастика кеңістігіндегі араб тілінен енген антропонимдердің теолингвистикалық ерекшеліктері // *ҚазҰУ хабаршысы, Хабаршы. Филология сериясы*. – №2 (170). –168-178 бб.
- Исахан М., Муслимов М., Көкенай С., Сыдықов Б. (2015). *Исламдық терминдер сөздігі*. – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 60 б. ISBN 978-601-7571-33-7. – URL: https://emirsaba.org/pars_docs/refs/3/2993/2993.pdf
- Исмаилов Х. (1991) *Коран: сказания, предания, притчи (цитаты с комментариями)*. – М.: Милосердие, 57 с. – URL: <https://www.ozon.ru/product/koran-skazaniya-predaniya-pritchi-tsitaty-s-kommentariyami-137714080/?sh=4iyM6BMvYw>
- Қалназаров А. *Топырақтан жаралған адам. Ойтүйер (жалғасы)* – 2020. – URL: <https://kazislam.kz/topyra-tan-zharal-an-adam-ojt-jer-zhal/>
- Құран Кәрім, «Һижір» сүресі, 15:26
- Құран Кәрім, «Тина» сүресі, 4:596
- Құран Кәрім, «Бақара» сүресі, «Нахыл» сүресі, 87:102
- Құран Кәрім, «Бақара» сүресі, 97-98
- Мальсагова М. (2011) *Теонимическая лексика как система (на материале художественных текстов)*, Назрань: Пилигрим. –144 с. ISBN 978-5-98993-189-7. – URL: http://gerebilo.ucoz.ru/load/monografii/monografija/malsagova_m_i_teonimicheskaja_leksika_kak_sistema/9-1-0-550
- Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. (2005) *Ономастика: зерттеу мәселелері*. – Алматы: Тіл комитеті, «IC-Ссрвис» ЖШС.– 240 б. ISBN 9965-640-03-3. – URL: <https://atau.kz/docs/3020.pdf>
- Ондасынов Н. (2010) *Арабша-қазақша түсіндірме сөздік*. – Алматы: Білім. – 167 б.
- Подольская Н. В. (1988) *Словарь русской ономастической терминологии*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1988. – 192 с. ISBN 5-02-010892-8. – URL: <https://www.twirpx.com/file/2481190/>
- Сағындықұлы Б. (1997) *Ғаламның ғажайып сырлары*. – Алматы: Ғылым. – 296 б.
- Суперанская А.В. (1973) *Общая теория имени собственного*. – М.: Наука. – URL: <https://www.twirpx.com/file/2118242/>

Тихонов А.Н. (2008) Энциклопедический словарь-справочник лингвистических терминов и понятий. Русский язык [Электронный ресурс]: в 2-х томах. – Т. 1. / под общ. ред. Тихонова А.Н., Хашимова Р.И. – М.: Наука, 2008. – 820 с. ISBN 978-5-02-033354-3. – URL: <https://snglib.org/ireader/2897110>

Тұрышев А.К. (2005) Мәшһүр Жүсіп шығармалары лексикасының этномәдени негіздері: докт. дисс. автореф: 10.02.02. – Алматы, 57 б.

Ысқақов А., Уәли Н. (2011) Қазақ әдеби тілінің сөздігі. II Том. Он бес томдық. – Алматы: Дәуір, 2011. – 2-том. А–Б. – 742 б. ISBN 9786017293130. – URL: <https://emle.kz/uploads/files/4ad96b9eafda479c4998bfce979e54d7.pdf>

References

Ábdýálıuly B. (2019) Teolingvistika jáne folklorlyq teonimderdiń lingvistikalıq máseleleri [Linguistic problems of the-olinguistics and folk theonyms], «Ádebi-rýhanı mura: mádenietaralyq kommýnikatsıa konteksinde»: folklorıanýshy ǵalym, filologıa ǵylymdarynyń doktory, professor A.Sh.Pangereevtiń 60 jasqa tolyyna arnalǵan halyqaralyq ǵylymi-tájiribelik konferentsıa materialdary [Literary and spiritual heritage: in the context of intercultural communication": materials of the international scientific-practical conference dedicated to the 60th anniversary of the folklorist, Doctor of Philology, Professor A.Sh. Pangereev.], «Jubanov ýniversiteti» baspa bólimi [Publishing department "Zhubanov University"], Aktobe, P. 34-37. – URL: <http://zhubanov.edu.kz/media-files/kz/gylym-men-innovaciyalar/aomu-gylymi-basylymdary/January-25-2019.pdf> (in Kazakh)

Ataǵan B., Ibragimov J., Abdramanov J. (2010) Islam: entsiklopedıalyq anyqtamalyq. [Islam: encyclopedic reference book] (Aruna, Almaty, 542 p.) ISBN 9965-26-322-1. – URL: <http://kazneb.kz/site/catalogue/view?br=1109734> (in Kazakh)

Alekseev V. I. (2014) Teolingvisticheskie printsipy i metodike i teorii issledovaniya onomastiki Bozhestvennogo [Theolinguistic principles in the methodology and theory of the study of onomastics of the Divine], Yazyk i metod: russkiy yazyk v lingvisticheskikh issledovaniyah XXII veka [Language and method: Russian language in linguistic studies of the XXII century], Lingvisticheskii analiz na grani metodologicheskogo sryiva [Linguistic analysis on the verge of a methodological breakdown], II Mezhdun. nauch. konf.[II Intern. scientific conf.], P.301–309 Available at: <https://www.ejournals.eu/Language-and-Method/2015/2015/art/6689> (accessed 03.10.2022) (in Russian)

Alekseev V.I. (2015) Nomina sacra: filosofovsko-bogoslovnskie obosnovaniya teolingvisticheskogo podhoda v onomatologii Bozhestvennogo [philosophical and theological foundations of the theolinguistic approach in the onomatology of the Divine], Teologicheskii diskurs i yazykovaya kartina mira [Theological discourse and language picture of the world], 5 (716), P.9-20. – URL: <http://www.vestnik-mslu.ru/Vest/Vest15-716zc.pdf> (in Russian)

Boparıuly B., Kerimbai S., Nábı Á., Tólegen M. (2015) Áldıden eposqa deirin: otbasy hrestomatıasy [From Aldi to the epic: family anthology], (Orkhon, Almaty, 392 p.). – URL: <https://www.bookcity.kz/products/ldiden-epos-a-deyin-otbasy-khrestomatıasy-9786018054358/> (in Kazakh)

Iǵlıkova S.I., Súierqul B.M. Qazaq onomastika keńistigindegi arab tilinen engen antroponimderdiń teolingvistikalıq erekshe-likleri [Theolinguistic features of anthroponyms from the Arabic language in the Kazakh onomastics] // Qaz UY habarshysy, Habarshy. Filologıa serıasy [Bulletin of the Kazakh National University, Bulletin. Philology series.] 2 (170). 2018

Isahan M., Mýslımov M., Kókenai S., Syddyqov B. (2015) Islamdyq terminder sózdigi [Dictionary of Islamic terms], (Din máseleleri jónindegi ǵylymi-zertteý jáne taldaý ortalyǵy, Astana, 60 p.) ISBN 978-601-7571-33-7. – URL: https://emirsaba.org/pars_docs/refs/3/2993/2993.pdf (in Kazakh)

Ismailov H. (1991) Koran: ckazaniya, predaniya, pritchi (tsitaty s kommentariyami) [Qur`an: legends, legends, parables (quotes with comments)], (Miloserdie, Moskow, 57 p.) – URL: <https://www.ozon.ru/product/koran-skazaniya-predaniya-pritchi-tsitaty-s-kommentariyami-137714080/?sh=4iyM6BMvYw> (in Russian)

Mádieva G.B., Imanberdieva S.Q. (2005) Onomastika: zertteý máseleleri [Onomastics: research problems] (IS-Servis, Almaty, 240 p.) ISBN 9965-640-03-3. – URL: <https://atau.kz/docs/3020.pdf> (in Kazakh)

Malsagova M.I. (2011) Teonimicheskaya leksika kak sistema (na materiale hudozhestvennykh tekstov) [Theonymic vocabulary as a system (based on literary texts)] (Piligrim, Nazran, 144 p.) ISBN 978-5-98993-189-7. – URL: http://gerebilo.ucoz.ru/load/monografii/monografija/malsagova_m_i_teonimicheskaja_leksika_kak_sistema/9-1-0-550 (in Russian)

Ońdasynov N. Arapsha - qazaqsha túsindirme sózdik [Arabic - Kazakh explanatory dictionary] 2010 (Bilim, Almaty, 167 p.) [in Kazakh]

Podolskaya N.V. (1988) Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii [Dictionary of Russian onomastic terminology], 2-e izd., pererab. i dop. [2nd ed., revised. and additional] (Nauka, Moscow, 192 p.) – URL: <https://www.twirpx.com/file/2481190/> (in Russian)

Qalnazarov A. Topyraqtan jaralǵan adam [Adam was created from dust] 2020 – URL: <https://kazislam.kz/topyra-tan-zharal-an-adam-ojt-jer-zhal/>

Quran Kárim [The Holy Quran], «hıjir» súresi [Surah Al-Hıjir], 15:26 (in Kazakh)

Quran Kárim [The Holy Quran], «Tına» súresi [Surah Tina], 4: 596 (in Kazakh)

Quran Kárim [The Holy Quran], «Baqara» súresi [Surah Al-Baqarah], «Nahyl» súresi [Surah Al-Nahyl] 87:102 (in Kazakh)

Quran Kárim [The Holy Quran], «Baqara» súresi [Surah Al-Baqarah], 97-98 (in Kazakh)

Saǵyndyquly B. (1997) Ǵalamnyń ǵajayıp syrlary [The amazing secrets of the universe] (Gylym, Almaty, 296 p.) (in Kazakh)

Superanskaya A. V. (1973) Obschaya teoriya imeni sobstvennogo [General theory of proper name] (Nauka, Moscow, 366 p.) – URL: <https://www.twirpx.com/file/2118242/> (in Russian)

Tikhonov A.N. (2008) Entsiklopedicheskiy slovar-spravochnik lingvisticheskikh terminov i ponyatiy. [Encyclopedic dictionary-reference book of linguistic terms and concepts], Russkiy yazyk: v 2-x t. [Russian language in 2 volumes], T. 1. [Volume 1], ed.

A. N. Tikhonov, R. I. Khashimov (Nauka, Moscow, 840 p.) ISBN 978-5-02-033354-3. – URL: <https://sng1lib.org/ireader/2897110> (in Russian)

Turyshev A.Q. (2005) Máshhúr-Júsip shyǵarmalary leksikasynyń etnomádeni negizderi [Ethnocultural bases of vocabulary of Mashkhur-Zhusup's works], dokt. diss. avtoref [abstract of Doctor's thesis]. 10.02.02. Almaty, P. 57.

Ysqaqov A., Ýalı N. (2011) Qazaq ádebi tiliniń sózdigi [Dictionary of the Kazakh literary language], II Tom [Volume II], On bes tomдық [Fifteen volumes], (Dáýir, Almaty,) 2(742) ISBN 9786017293130. – URL: <https://emle.kz/uploads/files/4ad96b9eafda479c4998bfec979e54d7.pdf> (in Kazakh)

Zyiryanova M. N. (2010) Osobennosti realizatsii kontsepta «tvorets» v idiostile Prigova [Features of the implementation of the concept "creator" in Prigov's idiosyle], Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [Tomsk State Pedagogical University Bulletin], No. 6, P. 29-33. – URL: <https://vestnik.tspu.edu.ru/archive.html?year=2010&issue=6> (in Russian)